УДК: 821.512.145

Д.Ф. Заһидуллина

ШӘРИФ КАМАЛ: ЯШӘҮ МОҢЫН СУРӘТЛӘҮ

Статья посвящена жизни и творчеству классика татарской литературы, прозаика и драматурга, поэта и публициста Шарифа Камала. Рассматриваются малоизвестные факты из жизни, журналистской деятельности, сделана попытка обобщающей оценки творческой эволюции писателя. Установлено, что Ш. Камал стал одним из первых авторов татарской психологической прозы, мастером психологического параллелизма. Ш. Камал обращается к художественному потенциалу разных литературных направлений: реализма, романтизма, модернизма, символизма, импрессионизма. Изображение жизни людей, вынужденных искать счастье вдали от родины, тематическое обновление татарской прозы произошло также благодаря художественному творчеству Ш. Камала.

Ключевые слова: татарская литература, Шариф Камал, возрождение, начало XX века, психологизм, «поток сознания».

The article is devoted to the life and work of the classic of Tatar literature, novelist and playwright, poet and publicist Sharif Kamal. Little-known facts from life and journalistic activity are considered and an attempt is made to generalize the assessment of the writer's creative evolution. It is established that Sh. Kamal became one of the first authors of Tatar psychological prose, a master of psychological parallelism. Kamal addresses the artistic potential of various literary trends: realism, romanticism, modernism, symbolism, impressionism. The depiction of the lives of people forced to seek happiness far from their homeland, the thematic renewal of Tatar prose also occurred thanks to the artistic work of Sh. Kamal.

Keywords: Tatar literature, Sharif Kamal, renaissance of the beginning, twentieth century, psychologism, «stream of consciousness».

2024 елның 27 февралендә татар әдәбиятындагы иң серле язучыларның берсе Шәриф Камалның тууына 140 ел тулды. Безнең буын аны мәктәптә һәм вузда совет әдәбиятын тудыручыларның әйдаманы буларак, иҗатының 1917 елдан соңгы дәверенә, бәхет эзләүче татар юксыллары, хезмәт ияләре тормышын сурәтләү мотивларына игътибар биреп өйрәнде. XX–XXI гасырлар чиге алып килгән иҗтимагый-сәяси үзгәрешләр боларны кисеп калдырды, бер үк вакытта язучының инкыйлабка кадәрге тылсымлы иҗатына, милли сүз сәнгатендә кешенең рухи дөньясын тасвирлау мөмкинлекләрен арттыруына игътибар итте. Совет чорында үзе дә юксылларның берсе дип күрсәтелгән әдипнең нәсел тамырлары XVII гасырдан ук билгеләнә килеп, олы руханилар, хәрбиләр, мулла-мөфтиләр, иҗтимагый эшлеклеләр белән бер булуы да ачыкланды.

Соңгы вакытта Ш. Камал иҗатын төрки әдәбиятлар, аерым алганда төрек әдәбияты контекстында өйрәнү омтылышлары да ясала

[Хөсәен Барган]. Гәрчә төрек галименең татар һәм төрек язучылары иҗатындагы уртаклыкларны тема-мотивлар яссылыгына да күчерүе күңелдә ризасызлык уятса да, Ш. Камал һәм Халит бәй прозасындагы лириклык, музыкальлек, нәфис-зәвыклы, моңсу-өметле якты сурәт стиль охшашлыгы турында сөйли.

Тормыш сәхифәләре

Шәриф Камалетдин улы Байгилдиев 1884 елның 27 февралендә элеккеге Пенза губернасы Инсар өязе (Мордва АССРның Рузаевка районы) Пешлә (Татар Пешләсе) авылында имам Камалетдин Фәйзулла улы гаиләсендә туа. Башлангыч белемне үз авылларында алгач, 1896–1900 елларда күрше Ләбәҗә авылындагы тирә-якка танылган мәдрәсәдә укый: биредә төпле гыйлем туплый, ислам фәлсәфәсен, гарәп һәм фарсы телләрен, Шәрык әдәбиятын тирәннән үзләштерә. Беренче карашка, шушы елларда аның киләчәк юлы күзаллана башлый: дин-гыйлемгә хезмәт итәргә дигән максат билгеләнә. Аның абыйсы, мәгърифәт юлын Шәриф шикелле үк узган Гыймади (Гыймадетдин) шул юлдан тайпылмый – ахун дәрәҗәсенә ирешә.

Шәриф исә шәкерт чагыннан ук гел китап укый; аны чит дөньялар үзенә тарта: җәйләрен Мәскәү-Казан тимер юлында төрле эшләрдә йөри, 1901 елда исә, ваклап сатучы сәүдәгәр Анненковка ялланып, Рига шәһәренә китә. Анда ярты еллап эшләгәч, Одессада, Батумда яшәп һәм хезмәт итеп ала. Әмма күзаллауларын тагын да киңәйтү, белем алу нияте гел алга чакырып тора: шуңа да егет Төркиягә, аннары Мисырга юл ала. Мондагы шартлар исәпләгәнчә булып чыкмый: ике елдан ул Россиягә әйләнеп кайта. Тагын дөнья гизәргә чыга: 1903–1904 елларда Украинадагы күмер шахталарында, Каспий диңгезе буендагы балык промыселларында эшли. Күп җирләрдә булу, төрле кешеләр белән аралашу күзәтүчән, сабыр егетнең әдәби әсәрләргә әйләнәчәк тормыш багажын бик нык баета.

1905 елгы революцияне Ш. Камал Петербургта, татар мәдрәсәсендә мөгаллим вазифасында каршылый. Татар тормышы рухимәдәни күтәрелеш, сикереш кичергән, җәмгыятьтә башланып килгән зур үзгәрешләргә олы өметләр баглаган дәвер бу. Шәриф татар телендә вакытлы матбугат оештыру мәйданында кайный: «Нур» исемле беренче татар газетасы редакциясенә корректор булып урнаша, аның битләрендә үзенең тәүге әдәби тәҗрибәләрен – мәгърифәтчелек рухында язылган шигырьләрен һәм публицистик мәкаләләрен бастыра. 1906 елда яшь авторның «Сада» («Аваз») исемле кечкенә генә шигырьләр җыентыгы дөнья күрә, анда XX йөз башы татар шигъриятендә мәйданга чыккан мотивлар: татар халкын алгарышка чакыру, мәгърифәтчелек, иҗтимагый тормыштагы яңалыкларны хуплау үзәктә тора.

1907 елны туган авылы Пешләгә кайтып, мәдрәсәдә балалар укытырга керешүе Ш. Камалга актив иҗат белән шөгыльләнә башларга мөмкинлек бирә. Ул күп укый, аеруча проза, М. Горький, А.П. Чехов

иҗатлары белән кызыксына. Эпик жанрдагы беренче әсәрен – «Уяну» (1909) исемле хикәясен яза һәм аны Оренбургта нәшер ителә торган «Шура» журналына җибәрә. Озакламый хикәя басылып та чыга, укучылар арасында уңыш казана. Татар зыялылары автор белән кызыксыналар, Рәмиевләр аны Оренбургка чакыралар. Үзе дә әдәби үзәккә якынрак булырга теләп, 1910 елда Ш. Камал гаиләсе белән Оренбургка күчеп килә, «Шура» журналы һәм «Вакыт» газетасы нәшриятында хисапчы, соңга таба редакция хезмәткәре булып эшли, мәшһүр «Хөсәения» мәдрәсәсендә татар теле һәм әдәбияты укыта; үзен проза остасы итеп таныта, иҗаты белән «татар әдәбиятының тематик колачын һәм сәнгатьле сурәтләү алымнарын сизелерлек киңәйтеп җибәрә» [Әдипләребез, б. 660].

1917 ел революциясен Шәриф Камал Оренбургта хуплап каршылый һәм 1918–1919 елларда шунда чыккан «Эшчеләр дөньясы» исемле газетада, аннары Төркестан фронтының Беренче армиясе политбүлеге органы «Кызыл йолдыз» газетасында эшли һәм языша; шәһәрнең И. Гаспринский исемендәге татар китапханәсендә мөдир вазифасын башкара. 1919 елның көзендә аны Коммунистлар партиясенә алалар. 1920–1921 елларда Ш. Камал Оренбургтан ерак булмаган Чебенле авылында коммуна оештыруда катнаша, гаиләсен дә чакырып, роялен һәм китапларын китертеп, биредә әдәби-музыкаль кичәләр оештыра (әйтик, Т. Ченәкәй, А. Таһировларның килеп йөрүе мәгълүм).

1923 елны Оренбургка яңадан кайтып, укытучылар әзерли торган «Багбостания» кызлар мәктәбендә әдәбият дәресләре бирә. Бераздан Урал буендагы мөселман балалар йорты мөдире итеп билгеләнә. 1924–1925 елларда «Юл» (соңрак – «Сабан») исемле газетада башта редколлегия члены, аннары җаваплы редактор хезмәтләрен дә үти.

1925 елның көзендә Ш. Камал ВКП(б)ның Татарстан өлкә комитеты карамагына җибәрелә һәм «Кызыл Татарстан» (хәзерге «Социалистик Татарстан») газетасы редакциясенең партия бүлеге мөдире итеп билгеләнә, Соңыннан ул Татар мәдәнияте йортында гыйльми секретарь (1928), Главлит хезмәткәре (1929–1932), Татар дәүләт академия театрының әдәбият бүлеге мөдире (1933–1935) вазифаларын башкара. Гомеренең соңгы елларында – профессиональ язучы.

1942 елның 22 декабрендә әдип кинәт вафат була.

Иҗаты

Шәриф Камалның иҗатка килүе шигърияттән башлана. Әмма үзенең юлы – шигърияттә түгел, бәлки прозада икәнен ачык аңлап, ул кабат шигырь дөньясына әйләнеп кайтмый. Бу урында Ш. Камал прозасының тәнкыйтьчеләр һәм әдәбият белгечләре тарафыннан һәр дәвердә шигъри проза буларак бәяләнеп килүен дә искәртергә кирәк. Шул ук вакытта, 1905 ел биргән демократик иркенлекләрне хуплап, халкын йокыдан уянырга, белем алырга, алдынгы халыклар белән бер югарылыкка күтәрелергә чакыру үзәктә торган шигырьләр аларның авторының шушы үзгәрешләргә ихлас ышанып, халкы

өчен яньп-көеп яшәгәнлеген тагын бер кат раслыйлар. Алар шулай ук мәгърифәтчел идеяләрнең ярымпублицистик яңгыратылуы, әдәби текстларның традицион дини-суфичыл мотив-образларыннан, гарәп-фарсы һәм төрек гыйбарәләре чуарлаган лексикасыннан аерыла алмавы, әмма шәхси-милли мөрәҗәгатьләрнең кавемдәшләренә атап белдерелүе, татар халкы тормышын яхшы якка үзгәртергә омтылган заман лирик героен тудыруы белән үз дәвере татар шигъриятенә аваздаш. Әйтик, *«Янә шу гаскәр»* шигыре Дәрдмәнднең «Әгәр барсаң, саба җил...»ен искә төшерә. Суфи әдәбияттан килгән бу образ Ш. Камалда традицион эчтәлеккә якын булса (бу якынлыкны, иң беренче чиратта, чит җирдә сахрада кан эчендә яткан егет образы тәэмин итә), Дәрдмәндтә инде ул бөтенләй дөньявилаша.

Ш. Камал шигырьләре беренче тапкыр кирилл хәрефләрендә «Җыен» фонды әзерләгән «Шәхесләребез» сериясендә дөнья күргән фәнни-популяр җыентыкта тәкъдим ителде [Шәриф Камал, б. 131–141].

Җыентыкка исем биргән «Сада» шигыренең беренче өлешендә мәйханә, сәрхуш, мөфлис-теләнче кебек образлар ярдәмендә суфичыл дөнья сурәте тергезелә, караңгы һәм тәртипсез җир тормышы кире кагыла. Тексттагы икенче өлеш бу сурәтне «татар-төркестанлылылар» хәл-халәтенә күчерә, аларны гыйлем-һөнәр өйрәнмәүләре өчен тәнкыйтьли, Гареб-Шәрык, ягъни Көнбатыш-Көнчыгыш каршылыгы тудырып, лирик «мин» соңгыларының артта калганлыклары өчен сызлана.

Алга таба әсәр тагын үзгәрә: текстка хуҗа, ия, дус мәгънәләрен йөрткән Сахиб исемле образ килеп керә. Аның сөйләгәннәрендә XX йөз башы татар шигъриятендәге иң актив образларның берсе – «милләт йокысы» («Йоклаб калган милләтдин») – ачкыч ролен үти. Ул мәгърифәтчел тәнкыйтькә юл ача. Бу өлеш бөтенләй мәгърифәтчеләрчә язылган.

Шигырьдәге сурәт кабат үзгәреш кичерә: хыялый-фантастик бер вакыйганы тасвирлау төсен ала. Үз чиратында, вакыйга, шулай ук суфи әдәбият белән интертекстуаль бәйләнешкә керә.

Имеш, Сахиб сәяхәткә чыгып, гаҗәеп тау битендә ял итәргә туктагач, үз башыннан кичкән бер вакыйганы сөйли (ул суфи әдәбияттагы Тур тавы итәгендә чиктәш дөньяга аяк басуны да, төш күрүне дә хәтергә китерә). Сахиб хикәятендә гаҗәеп бер күренеш калка: тау итәгенә татар халкы җыйналган, имеш. Алар таркау, наданлыкка йөз тотканнар, йокыда – гыйлем яки һөнәр үзләштереп, күзләрен ачарга теләмиләр, төрле фирка-партияләргә бүлгәләнгәннәр. Шулвакыт бер ялкынлы сүзле егет чыгып, музыка һәм сүз берлеге ярдәмендә кавемдәшләрен уянырга, берләшергә, «Ватан вә милләт мәнфәгатенә» хезмәткә өнди. Бу урында инде суфичыл сурәтне – милли-мәгърифәтчел күзаллау алмаштыра.

Текстка тарихи күренешләр, явызлык, наданлык белән гомер сөргән дәүләтләр, аларның җимерелүе турындагы тарихи мәгълүматлар

килеп керә. Озын шигырь кавемдәшләрен гыйлемгә, берләшергә чакырып, мәгърифәтчел өндәүләр белән тәгәлләнә. Монда Ш. Камалның, милләткә хезмәтне алга куеп та, шигъри юл, өслүб сайлый алмавы да аермачык күренә.

«Тынычсызлык» дип исемләнгән фәлсәфи шигырь гомернең кыскалыгы, үлем белән тәмамлануы, адәм баласының шул кыска гомерен явызлык эшләп уздыруы турында сөйли. Болар лирик «мин»нең сызлану объекты булып килә. Бу шигырьдә инде авторның дөньяви сурәтләүгә өстенлек бирүе күзгә ташлана.

Ш. Камал татар әдәбиятында XX йөз башы мәдәни яңарышын башлап җибәргән, психологик прозага нигез салган язучыларның берсе буларак күренекле. Бер яктан, үз чоры татар җәмгыятендәге төрле катлау, бигрәк тә хезмәт кешеләренең (сезонлы эшчеләр, балыкчылар, шахтёрлар), интеллигенция вәкилләренең яшәешен тормышчан картиналарда һәм образларда тасвирлап, язучы милли әдәбиятка өр-яңа темалар алып килә: матди хәлләре чиктән тыш авыр булган татарларның читтә бәхет эзләве, сукбайлык, матди-иҗтимагый шартларның кеше язмышларын җимерүе шундыйлардан. Икенче яктан, форма өлкәсендә татар прозасында башланган үзгәрешләр дә Ш. Камалның 1909–1910 елларда иҗат ителгән кыска хикәяләренә барып тоташа. Ул XX йөз башы татар әдәбиятына сәнгатьнең гади кешеләр күңелендәге матурлыкны, рухи байлыкның танып белеп бетерү мөмкин булмаган тирәнлеген, кешенең тормыштагы һәр мизгелгә җылы мөнәсәбәт белдерә – ягъни бәхет кичерә – алуын сурәтләргә тиешлеге хакындагы карашны алып килә, кешеләрнең катлаулы психологиясен, эчке дөньясын, рухи үзгәрешләрне, хәтта аң төпкелендә барган процессларны сурәтләү объектына әйләндерә. Эмоциональ-лирик моң, аз сүз белән бирелгән тирән мәгънә, композицион җыйнаклык һәм тыгызлык – әдипнең хикәяләренә әнә шул сыйфатлар хас. Тормышны тышкы детальләр, әйберләр, эш–хәрәкәт яссылыгында сурәтләүдән – кешенең эчке дөньясын, хис–фикер үсеш-үзгәрешен тасвирлауга күчү, шәхесне эш-гамәл һәм уй-омтылыш берлеге булган катлаулы характер итеп күрсәтә башлау милли сүз сәнгате өчен яңа мөмкинлекләр ача: аны фәлсәфи-психологик дулкынга көйли.

Хикәяләрендә кешеләрнең фаҗигасы яки күңел матурлыгы, рухи байлыгы яки бушлыгы хакында сөйләп, Ш. Камал һәр әсәрендә яшәешнең бер ягын ача. Аның геройлары – гади кешеләр, ләкин характер бирелеше ягыннан автор аларга бер төркемгә, сыйныф-катлау вәкилләренә хас сыйфатларны туплый, тормыш сынауларының иң авырларын үткәргән геройлар хәлиткеч мизгелдә – тагын да җаваплырак сынауны (кешелеклелек сынавын!) кичкән мәлдә сурәтләнәләр. Әйтик, «Уяну» (1909) хикәясе тегермәндә эшләүче Муса һәм аның хатыны Гафифә образлары, аларның язмышы аша тормыш китергән авырлыкларны күтәрә алмауның ике моделен тергезә. Элек бай баласы булган Муса хәзер *шәһәрнең читендә иң сәләмә, иң ярлы мәхәлләдә* [Камал, б. 7] яши. Язучы аның ни сәбәпләр белән бу хәлгә

төшүен күрсәтми. Ләкин әлеге сынау Мусаны үзгәртә: ул эчүгә бирелә, язмышка үчен сөеп өйләнгән хатыныннан ала башлый, нишләгәнен белмәс дәрәҗәгә җиткән ерткычка әверелә. Иң соңгы сынау – үзе өчен бердәнбер кадерле кеше булган хатынын кыйнап үтергәнен белү – Мусаны акылдан яздыра. Гафифә исә сынауларны сабырлык белән кабул итә. Ире кыйнаганнан соң, елгага ташланырга җыенуы да аның хакына булып чыга (*Ах, үләм инде, тынычланырсың...*). Язучы бу вакыйганы Мусаның да, Гафифәнең дә фаҗигасы итеп сурәтли. Хикәяләү әле Муса хисләрен, әле Гафифә кичерешләрен тергезә һәм тормышның башкача булу мөмкинлеген искәртә. Хикәянең исеме – «Уяну» – Мусаның үзе кылган хаталарны аңлавы, мәхәббәтен югалтканлыгына төшенүе турында сөйли. «Уянган» Муса, ерткычлыгы, вәхшилеге нәтиҗәләрен күтәрә алмыйча, акылдан яза. Г. Халит мондый финалны «гади кеше намусының явызлыктан, ыргыйлыктан өстенлегенә, аның вөҗдан уты сүнмәвенә, рухи матурлыгына ышаныч» [Татар әдәбияты тарихы, б. 321] уятучы дип бәяли.

Ретроспекция ясап, язучы Муса һәм Гафифәнең яшь вакытларын, мәхәббәтләрен искә төшерә. Егет уйларында мәхәббәтне саклау мөһимлеге искә алына: *Ниһаять, гыйшык... өйләнү... мәхәббәт... ух! Нихәтле зәвык, нихәтле сәгадәт иде! Әүвәлге икесе инде үткән... соңгысын гына кайтарып булмасмы икән?* [Камал, б. 7]. Хикәядә әһәмиятле символ буларак бирелгән Гафифәнең якасыннан өзелгән төймә мәхәббәтнең дә өзелгән булуын күрсәтеп килә. Егетнең *Югалмасын, үзе килгәч үзенә бирермен...* дип уйлавы мөнәсәбәтләрне тергезергә омтылыш булып аңлашыла. *Муса үбеп-үбеп, җан сулышы белән аның кулларын җылытмакчы була иде. Әмма куллар инде җылынмый иделәр,* дигән өлештә дә Мусаның күңелендә хатынына карата хисләрнең исән булуы белдерелә. Әмма төймә, яшьле күзгә охшап, Мусага гаебен искәртә, иң якын кешесен, бәхетен, киләчәген югалтуы хакында сөйли. Шулай мәхәббәт категориясе хикәяне аерым кеше тормышы тарихыннан – гомумән яшәеш кануны хакындагы фәлсәфи тарихка әйләндерә. Кеше өчен иң кадерле хис – мәхәббәтнең бик нәфис һәм нәзберек икәнлеген, тормыш авырлыкларын күтәрә алмыйча, аны югалтуның фаҗигага әверелүен сөйли. Бер ясалган ялгышның, хатаның төзәтелә алмаганын укучы сызлануы объектына әйләндерә.

Шулай ук «уяну» халәтендәге геройлар язучының башка хикәяләрендә дә тасвирлана. «Буранда» (1909) хикәясендә этисенең коткысына бирелеп әнисен рәнҗеткән Мостафаның, ялгышын аңлап, аны төзәтергә ашкынуы, ләкин улы ишектән кергән мизгелдә ананың бакыйга күчүе кебек үсә барган вакыйгалар, егет күңелендә кайнаган каршылыклы уй-кичерешләрнең тышта котырган буран белән янәшәлектә бирелүе сәбәпле, шулай ук фәлсәфи гомумиләшә. Ялгышлар кеше күңелендә тынычсызлык уята, аны кайгыга сала, диюче язучы шушы халәтне психологик анализ ярдәмендә барлык ваклыкларында укучыга җиткерә. Ялгышны аңлау – хәтер категориясе,

үткәндәге аерым мизгелләрне искә төшергәндә хасил була. Ш. Камал геройларының матур омтылышлары да, хисләре дә – хатирәләрдә: шулар аша язучы ясалган ялгышларның сәбәпләрен дә укучыга җиткерә. Хикәядә ул, һичшиксез, Мостафаның үзенә бәйле: әтисе исән вакытта кылган дорфалыкларыннан тыш, ул үлгәч тә егет әнисе янына килеп гафу үтенми (*Ул анасыннан бизгәнмени инде? Әйе, ул үзен тудырган һәм бишеге янында катып, караңгы, тын һәм күңелсез төннәрне «балам» дип йокысыз уздырган анасыннан бизгән иде! (...) Болар һәммәсе яшь вакытында, әмма зур булгач? Менә хәзер аның беренче мәртәбә бармагын тешләп аптыраганы да – үзенең анасына каршы, атасы барында күрсәткән тәрбиясезлекләреннән тыш, атасы үлгәч тә, анасыннан гафу сорамавы, һаман аңар илтифатсыз һәм салкын мөгамәләсе өчен иде...* [Камал, б. 15]). Ана мәхәббәтеннән мәхрүмлек аның салкын, башкаларга ышанмый, аларга мыскыл итеп карый торган кеше булып формалашуына китерә. Андагы үзгәрү ноктасын тасвирлаганда, язучы иптәше Хөсәен исеменнән мондый бәя бирә: *Һәрнәрсәгә мыскыл күзе белән карый, бер сүзгә дә инанмый, кеше сөйләгәнне тыңламый, үзе сөйләсә, кешедән көлә торган салкын һәм ян-елымсыз бер кешенең аптырау һәм оялуы чынлап кызык иде* [Камал, б. 12].

Шуның белән янәшә, язучы бу ситуацияне татар җәмгыятендә еш очрый торган әхлаксыз күренеш кебек шәрехли *(Атаң мине сөрә...).* Символ буларак та, янәшәлек кебек тә урынлы кулланылган буран мондый күренешләрнең кешеләр күңелен дә, җәмгыятьне дә хаоска, куркыныч салкынлыкка, билгесезлеккә китерүче булуын ассызыклый. Хикәя ахырында әнисеннән исән вакытта гафу үтенеп кала алмаган, ләкин ялгышын аңлаган Мостафа шул халәттә кала. Соңгы җөмлә – *Тышта буран һаман дулый иде* – ялгышны аңлауның, уянуның тормышны үзгәртү өчен беренче адым гына булуын искәртә.

Аерым бер хикәяләрдә тормыш сынаулары кешенең аларны кабул итүенә бәйләп куелмый. Язучы яшәешнең кешеләргә зур авырлыклар китерүен күрсәтеп, татар җәмгыятендәге бәхетсезлекләрне милли проблема буларак аңлата. «Сулган гөл»дә (1909) 19 яшьлек Камәрнең ялгызлыгы – көндәш өстенә карт ирләргә кияүгә бирелгән татар кызлары фаҗигасы кебек шәрехләнә. «Кычкырыш»та (1910) киленнәрнең – хатын-кызларның татар гаиләсендәге хокуксызлыгы игътибар үзәгенә куела. Фаҗигалы күренеш белән янәшә, геройлар күзаллаган, хыялланган бәхет тә кечкенә детальләрдә сиземләнә. Әйтик, «Сулган гөл»дә Камәрнең рухи ялгызлыгына 13 яшькә кадәрге балачагы һәм шул вакыттагы өмет-хыяллары каршы куела, бәхеткә омтылыш, рухи яктан үзенә якын кеше белән аралашу ихтыяҗы кичерешләр агышы кебек сурәтләнеп, Г. Халит бик дөрес билгеләгәнчә, «бу кичерешләрдә үзен бәхеткә хаклы санаган олы җанлы герой дөньясының якты бер чите, тәрәзәчеге ачылып киткән кебек» [Татар әдәбияты тарихы, б. 321]. Гади бер татар кызының рухи дөньясы, аның табигать, күкләр белән аралашу гүзәллеге язучы сурәтләгән фаҗиганы тагын да

көчәйтергә ярдәм итә. Шундый ук алым башка хикәяләрдә дә урын ала. «Ата» (1910) хикәясендәге картаеп кына әти булган, ашлык абзарында эшләүче Корбангалинең улы туу белән бәйле хыяллары гади кешеләр яшәгән тормышның авырлыгын тасвирлауда катнаша, бер үк вакытта кешеләрнең, нинди генә кыенлыклар килүгә карамастан, бәхет кичерә алу мөмкинлеге турында сөйли.

«Сукбай» (1911) хикәясендә үз чорының типик герое – читкә акча эшләргә китеп, авылдагы анасын, хатыны белән баласын, апасының гаиләсен бәхетсезлек чигендә калдырган Гали язмышы тергезелә. Аның фаҗигасында язучы, бер яктан, ирнең үзен гаепли, кешегә үзе кылганнарның нәтиҗәсен күрергә, кичерергә туры киләчәген сөйли. Икенче яктан, иҗтимагый сәбәпләрне дә ассызыклап, туган җирләреннән китеп, башка мохиттә яшәү шартларына яраклаша алмаган татарлар бәхетсезлегенә дәлил китерә. Шуңа күрә дә хикәянең ахырында язучының оста каләме белән тудырылган табигать сурәте (*Гали кояш чыгышына таба китеп бара... Тик, кояш чыгар алдыннан күренергә тиешле матур манзараны буран каплаган иде...* [Камал, б. 41]) Галинең караңгы язмышына гына түгел, татар җәмгыятенең караңгылыктагы, билгесезлектәге киләчәгенә проекцияләнә. Мондый гомумиләштерү, хикәянең символлар, яңгыраш матурлыгы, образлы сөйләм мөмкинлекләреннән файдалануы аны югары зәвыклы укучыга атап язылган гаять камил, тәэсирле әдәби әсәр дип билгеләргә мөмкинлек бирә.

Шушы юнәлештәге иң аяныч, фаҗигалы хикәяләрнең берсе – «Козгыннар оясында» (1910) шулай ук туган җирләреннән аерылып, шахтада эшләүче татарлар көнитешеннән алып язылган. Эчкечелек, юктан кызык табып, мәгънәсез көлке оештырып яшәүче «козгыннар» Мәрьям белән Госманның – *бер-берсенә бик якынлык хис итә* торган ир белән хатынның – бәхетен, өметләрен җимерәләр: Мәрьям суга батып үлә, бәхетсез Госман, үзенең гаебен аңлаган хәлдә, билгесез тарафка юл тота. Язучы әлеге вакыйга ярдәмендә читтә акча эзләүче татарларның үз тормышларын да, башкалар язмышын да әрәм итүе хакында сөйли, бу юлның татарлар өчен мәгънәсез икәнлегенә укучының игътибарын юнәлтә.

Ш. Камалның аерым бер хикәяләре кеше психологиясен яшәеш хакында гомуми нәтиҗә ясарлык итеп файдалана, язучы «мәгълүм бер халәте рухияне (психологический момент) эләктереп алып, шунда казыну, эзләнү юлы» [Вәлиди, б. 321] сайлый. Шундыйларның берсе – «Ике яхшы» (1910) хикәясе. «Бер хатирә дәфтәреннән» дип куелган әсәр мәхәббәт һәм хыянәт, гафу итү тарихын сөйли. Хикәяләүче мин Зөһрә исемле кызга гашыйк була. Ләкин кыз башканы сөя, егетне мыскыл итә. Сөйгәне ташлап киткәнне белгәч, егет Зөһрә янына килә. Шунда кыз аңа: *Син бик яхшы күңелле,* – ди. Бу очракта егетнең яхшылыгы гафу итә алу сыйфаты булып аңлашыла. Яшьләр өйләнешәләр, кызның «яхшы»лыгы яратмаган кешесен бәхетле итү рәвешендә төгәлләшә.

Хикәя бер гаилә булып гомер уздырып картайган кеше авызыннан сөйләнелә. Ул картның фикер агышы кебек оештырылган. Шушы фикер агышы *Менә хәзер икебез дә картайдык, чәчләребез агарды, һаман бер-беребезгә иң сөйгән вә иң якын кешеләр булып гомер итәбез* [Камал Ш., б. 36] дигән җөмләгә кадәр килә, аларны бергә яшәргә мәҗбүр иткән карашны расларга яки кире кагарга омтылып сөйләнә. Картның хәтеренә уелып калган, димәк, иң әһәмиятле берничә вакыйгага мөнәсәбәт, шул мизгелләрдәге кичерешләре бәян ителә. Бала чакта кызның кулын учына алып, уңайсызлык кичерүе; гашыйк булу, кызга табыну, бәхетле чак; кызның кире кагуы – «хәрабә», аңсызлык вакыты; яратканын башка белән күреп, аннан мыскыл ителү – «ярымүлек» хәлдә булу; ташланган кыз янына барып, аны гафу итү. Ләкин кызны гафу иткәннән соң, яңадан ярату хакында сүз бармый: мәхәббәт инде «үлгән». Егет бары тик кызның үзен «яхшы» дип атавы хакында гына сөйли, олы күңеллелек күрсәтүе белән горурлана. Өйләнешү яки гаилә булып яшәү хакында да «хәтер»дә берни юк.

Шул рәвешле, хикәя мәхәббәт үлгәннән соң гафу итү, ике кешенең, ярату булмаган килеш, гомерләрен бер-берсенә багышлавы хакында булып чыга. Аның моңсу интонация белән сөйләнүе, хикәяләүченең берничә урында калкытып куелган эчке каршылыгы, һаман да «дөрес эшләдемме» дигән үкенечле сорау куя килүе, шул сорауга үзенең «сентиментальный вә хыялый» булуын сәбәп итеп, аклану эзләве дә – шуңа дәлил. Кешенең хәтерендәге иң мөһим күренешләрнең үз хәтерләве тәртибендә, үзенең мөнәсәбәт белдерүе кебек язылып, хикәя укучыны аның язмышына фаҗига итеп карау баскычына күтәрә, фикер агышын күзәтеп бару шул фаҗиганы аңлау ноктасына алып килә. «Аң агышы» хикәяләүче кешегә хакыйкать булып тоелган нәрсәләрнең шартлылыгын ассызыклый һәм укучыны фәлсәфи нәтиҗә чыгарырга этәрә: бер үк бәхетне ике тапкыр кичерү мөмкин түгел!

«Эч пошулы» (1912) хикәясе нәкъ шул схемада иҗат ителгән. Узганны хәтергә төшерү бүгенге халәт турында башламда һәм ахырда сөйләү белән каймалап алынган. Биредә төзек сюжет та юк: әсәр, мозаика кебек, аерым бер күренешләрдән җыелган. Биш ел элек яшәгән шәһәргә кайтып, хикәяләүченең үзе фатирда торган хуҗа картны очратуы. Шул чакны хәтерләп, картның кечкенә кызлары Мәрьямнең яланаяк йөрүе һәм скрипка уйнаганны тыңларга керүен искә төшерү. Мәрьямнең хәзерге хәлен сорау һәм аның тормышның иң түбән пычрак төпкеленә төшкәнлеген белү... Шушы күренешләр хикәянең буеннан-буена тормышның пычрак, караңгы, күңелсез, түбән булуы хакында сөйләү белән үрелеп бара.

Хикәядә егетнең Мәрьямгә гашыйклыгы, мәхәббәт хакында сүз бармый. Кечкенә Мәрьям – матурлык һәм сафлык символы, тормышның матур якларын күрергә мәҗбүр итүче идеал кебек тәкъдим ителә.

Хикәянең ахырында *Бу язу бер гостиницаның 13нче номер бүлмәсендә табылган иде* дигән автор искәрмәсе бар. Әсәрнең исеме, «Эч пошулы» гыйбарәсе белән кушылып, ул тирән депрессиядәге кешенең башына килгән уйларын кәгазьгә төшереп баруы кебек уйланылган. Хикәягә салынган фәлсәфи фикер текстта да күпмедер чагылыш таба. Беренче ике җөмлә болай яңгырый: *Күңел теле: бир куәт! Шул мең кат тапталып беткән чиркин тар кабыкны тишеп чыгыйм…* [Камал, б. 115]. Фәлсәфи планда, кеше үзе уйлап тапкан матурлык һәм изгелек идеалы кайберәүләр, яшәүдән өмет өзгәннәр өчен яшәешнең матур якларын күрергә, шәхесне томалап алган тар кабыкны ватарга ярдәм итә ала, диелә.

Шул ук вакытта хикәяне милли проблема яктылыгында уку мөмкинлеге бар. Хикәяләүче сафлык идеалы итеп сурәтләгән кызны, этисе сүзләре белән әйткәндә, *аздырдылар, мескенне.* Әйтелеш рәвеше Мәрьям фаҗигасында тирәлекне, җәмгыятьне гаепләрлек итеп уйланылган. *Чиркин таш кабыкны тишеп чыгу* – җәмгыятьтә билгеләнгән рамкаларны, кешелексез тәртипләрне җимереп, сафлыкка, чисталыкка омтылыш төсен ала. Хикәянең исеме – «Эч пошулы» – Ш. Камалның башка әсәрләрендә дә татар яшьләрендәге халәт кебек кабатлана. «Шәкерт» (1910) хикәясендә мәдрәсә тормышының мәгънәсезлеген, һөнәрсезлеге сәбәпле киләчәгенең томанлы булуын аңлаган Гомәрнең дә *күңелендә шул хәтле шигъриятсез бер эч пошу* оялаган. Бу үзенчәлеккә Г. Нигъмәти игътибар итә: «Ш. Камал әсәрләрендә яратып бирелгән коллизияләрнең берсе – хыял белән хакыйкатьнең бәрелеше булып, моның нәтиҗәсендә матур, тәмле хыял һәм өметләр һәрвакыт җимерелеп, алар урынын эчпошыргыч, күңелне сыкраткыч, омтылышларны буучан чынбарлык ала» [Нигъмәти, б. 148]. «Эч пошу» гыйбарәсе алга таба татар прозасында тотрыклы төс алып, Ф. Әмирхан, Г. Рәхим, Г. Гобәйдуллин, Ә. Тангатаров, М. Хәнәфи һ.б. әсәрләрендә күзәтелә һәм татар җәмгыятенең кимчелекле якларын күреп тә, шуны үзгәртә алмау чарасызлыгын ассызыклый.

Ш. Камал тормышны төрле яклап, төрле төркем кешеләр очрашкан психологик әһәмиятле мизгелләр сәхифәсе кебек тергезә. «Курай тавышы» (1912) хикәяләүченең балачагындагы кайбер истәлекләрне яңартуы кебек язылган. «Ике яхшы»дагы кебек үк, биредә «яхшы» һәм «начар» сүзләре уйнатыла, автор җәлли белү һәм мәрхәмәт күрсәтүнең яхшы кешегә хас сыйфатлар булуын ассызыклый. Әлеге хикәядә әдип чиктәш – өн белән төш, саташу – халәтендәге кичерешләрне тасвирлап, яшәешнең гомер һәм үлем кебек чикләрен тоташтыруга ирешә.

«Тормыш көе» (1913) хикәясе шулай ук хикәяләүче егетнең хатирәләре, үз башыннан үткән кайбер күренешләрне иптәшләренә сөйләве кебек язылган. Ул өч кешенең үзара мөнәсәбәтләрендәге үзгәрешне сурәтли. Беренче күренеш гаиләнең матур вакытын искә төшерә: эти кеше улы һәм хатынына үзенең яшь вакытларын, Әстерханда эшләвен күңелле итеп сөйләргә ярата торган була. Аннан соң-

гы истәлекләр кайгылы яңгырый. Ата кеше авырып китә, терелә. Моннан соң әти кеше хатынына һәм малаена гел ачуланып тора, кул күтәрә; яшь хатынга өйләнә. Шушы сызыкка бәйле, татар җәмгыятендәге күпхатынлык күренеше бәяләнә. Тагын бер вакыйга аерып бирелә: ана улын өйләндерергә тели, ләкин бу эш барып чыкмагач, нык борчыла, елый.

Аннары егет ике елга авылдан китә. Кайтуына инде ана вафат булган. Хикәянең соңгы җөмләләре мондый: *Әмма берәү: «Сез аны икәү үтердегез: әткәң белән син...» – диде. Шуны кем, кайда, өнемдәме, төшемдәме әйтте – һич хәтерли алмыйм...* [Камал, б. 147].

Хәтердә сакланып калган вакыйгалар, аларның шәрехләнүе егет характерын ачарга, аның күңелендәге үкенечне күрсәтергә ярдәм итә. Гаиләдәге йомшак күңелле ана ирен яратып, аның хисләренә ышанып яши. Ләкин ир бу өметне башта – катылыгы белән, аннары башкага өйләнеп «үтерә», юкка чыгара. Ананың күңелендә малаен бәхетле итү, яраткан кешесе белән бергә булырга мөмкинлек тудыру теләге уяна. Ләкин монысы да барып чыкмый. Инде тормышта тотып торыр ышанычы, өмете калмаган ана үлә. Кадерле кешесен югалтканнан соң гына аның фаҗигасын аңлый, төшенә алган улы анасын уйлап яши башлый. Аң төпкеленнән, хәтереннән бу фаҗиганы тудырган сәбәп-күренешләрнең иң әһәмиятлеләрен барлап чыга. Иптәшләре белән сөйләшкәндә дә тормышындагы үзе өчен иң мөһим әлеге хәлне бәян итә.

Әсәрнең идеясе исемгә үк чыгарылган һәм фәлсәфи яңгырый. Егетнең хәтерендәге күренешләр тормыш агышына бәя бирә: кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләр гел үзгәреп тора, яратуны рәнҗетү алмаштыра, өметләр көлгә әйләнә, ди сыман. Өмет өзелү исә – үлем. Ләкин бик якын кешеләр дә өметләр өзелгән мизгелне күрергә сәләтле түгел, ярдәм итә алмыйлар. Бу исәннәргә гомерлек үкенеч бирә. Менә шушы – тормыш көе, законы.

Хәлиткеч мизгелләрне кичерүче, үз хәлләрен аңлау-төшенү халәтендә сурәтләнгән геройлар Ш. Камалга укучыны да «ачыш ясау бусагасына» бастырырга мөмкинлек бирә. Хакыйкатькә күзләре ачылган геройлар тормыш ситуациясен чишү юлларын таба алмый: морза улы Әсфәндиар Мохтаров, матди кысынкылыктан котылу юлын күрмичә, үзенә кул сала («Җимерелгән звонок», 1911), балаларына кирәксез икәнлеген төшенгән карт үлемгә өметләнә («Бер картның тойгылары», 1910), кызы Газизәнең алданганын белгән ананың йөрәге чыдамый – ул бакыйлыкка күчә («Күңелсез эш», 1910), атасының үги ана җәбереннән үзен яклый алмавына төшенгән Нәфисә билгесез якка китеп югала («Нәфисә», 1912). Язучы чарасызлык чигенә җиткән кешенең тормыштан ваз кичү халәтен тергезә, гадәти булмаган күренешләр ярдәмендә яшәеш кануннарын билгели. Шул ук вакытта мондый ситуацияләр XX йөз башы татар җәмгыятенә бәя булып яңгырый. Җәмгыятьтәге торышны күп кешеләр язмышлары мисалында,

төрле яклап тасвирлап, Ш. Камал аны өметсезлек, чарасызлык чигенә җитү дип белдерә.

1914 елны Ш. Камал күләмле әсәр – «Акчарлаклар» повестен төгәлли. Ул язучы хикәяләрендә очраган күп кенә мотивларны мөстәкыйль сюжет сызыклары дәрәҗәсенә үстереп язылган. Вакыт ягыннан, Каспий диңгезенә эшкә килгән кешеләрнең бер сезон (җәй башыннан көзгә кадәр) тормышларын колачлап алган повесть күп язмышлар, ялланып эшкә килергә мәҗбүр иткән сәбәпләр хакында җентекләп сөйләп, татарларның читкә эшкә йөрү хәрәкәтен тулы яктырта. Автор сурәтләгән геройлар – ярлылыкка түзә алмыйча, акча эшләргә килүчеләр. Ләкин алар арасында солдаттан кайтыр җире булмаганнар да (Хөснетдин), эчү аркасында гаиләсен җимергән мулланың балалары да (Гариф), бөлгән бай малайлары да (Федор Лашкарев) бар. Җир азлык акча эшләргә читкә куа, диюче автор бу кешеләрнең асылда бераз мая туплап, яңадан туган якларына кайтып дөнья көтәргә хыяллануын ачыклый. Ләкин повестьта сурәтләнгән сезон да, эшчеләрнең искә төшереп-ретроспекция ясап тәкъдим ителгән алдагы еллар вакыйгалары да бу хыялның тормышка ашарлык түгеллеген күрсәтә. Шул ук вакытта язучы читтә йөрүнең татар гореф-гадәтенә, әхлагына тискәре йогынты ясавы турында да сөйли: аракы эчү, карта уйнау, сугышу-талашу, пасха бәйрәмнәрен билгеләп үтү күренешләре шулай мотивлаштырылган.

Гариф белән Газизә мәхәббәте турындагы сюжет сызыгы да ялланып эшләүчеләрнең кабат татар авылларына кайта алмаячагына, шушы алдавыч тормыш белән яшәү дәвам итәчәгенә мисал булып килә. Газизәгә карата күңелендә җылы хисләр уянган Гариф, шулар иркенә буйсынып, кызга вәгъдә бирсә дә, бу вәгъдәнең тормышка ашмаячагы табигать сурәте аша сиздерелә. Бер тапкыр бу юлга бастыңмы – моннан котылу юк. Язучы читтә ялланып эшләүчеләрнең йортсыз-җирсез, өметсез, киләчәксез булуын ачынып сөйли. Бүгенге табыш хакында уйлау ераккарак күз ташларга мөмкинлек бирми. Газизәнең авылга кайтып эшләргә, дөнья көтәргә теләге булса да, Гариф гаилә корырга әзер түгел. Ш. Камал читтә бәхет эзләүнең милләтне инкыйразга китерә торган хәрәкәт булуын идея итеп күтәрә. Шушы фикерне ассызыклау өчен кертелгән канатсыз акчарлаклар метафорасы, аларның *тоньк һәм эчпошыргыч тавыш белән елаганга да, көлгәнгә дә охшашлы гыйгылдап-гыйгылдап* [Камал, б. 241] кычкырынулары автор сызлануы, экзистенциясе төсен ала.

Гариф һәм Газизә язмышына Ш. Камал «Таң атканда» романында әйләнеп кайта. Роман 1917 елның 6 октябре вакыйгалары белән башланып китә. Солдатларның Беренче бөтендөнья сугышыннан качып кайтулары, Вакытлы хөкүмәткә мөнәсәбәт, большевиклар идеяләренең таралуы хакында сөйләп, язучы аны власть Советлар кулына күчкән вакытка кадәр алып килә. Шушы кечкенә аралыкта карашлар бәрелешен, омтылышлар төрлелеген сурәтләп, Ш. Камал халык арасындагы таркаулыкны ассызыклый, большевиклар парти-

ясенең системалы, максатчан эш алып баруын үзәккә куя. Читтә ялланып эшләүчеләрнең (Гарифның, Мохтарның), иң беренче чиратта, большевиклар идеясен эләктереп алуы билгеләнә. Алар чарасызлык чигенә җиткән үз тормышларын үзгәртү юлын бары тик шушы идеядә генә күрәләр.

Шәрәфи картка һәм Газизәгә терәк – большевик Мохтар Булатов романда үзәк герой буларак тәкъдим ителә. Язучы Мохтарның фикри өлгерүен күзәтә, моның сәбәпләрен тарихи ихтыяҗ белән генә аңлатмыйча, татар җәмгыятендәге патриархаль күренешләргә дә тоташтыра. Әйтик, Мохтарның ире кыйнап үтергән апасы Хәлимәнең, аның кызы Фатыйманың язмышы шундыйлардан. Моннан тыш, язучы революция татар җәмгыятендә тудырган кайбер тарихи бәхәсләрне вакыйгалар тукымасына кертеп җибәрә. Шундыйлардан, милли яки сыйнфый көрәш мәсьәләсенә кагылышлы дискуссия аеруча кызыклы һәм уйландырырлык. Җәмгыятьтәге бер төркем кешеләрнең фикерен белдерүче Нәгыйм Кәбиров болай сөйли: *Гомумән алганда, татар милләте – үзенең тарихы, үзенең кара язмышы белән, гомумән, дөнья йөзендәге бөтен милләтләргә караганда артыграк җәбер, җәфалар, хәсрәт һәм кысынкылыклар, пришанлык һәм фаҗигалар күргән бер милләт. Гомумән алганда, шушы сәбәпләр аркасында, ул, наданлык, фәкыйрьлек чокырына батып, башка милләтләрдән бик күп артка калган. Иң элек татар милләтен гомуми икътисадый һәм мәдәни яктан тәрәккый иттерү һәрбер татар баласының бурычы хисапланырга тиеш. Бу эш фәкать милли-мәдәни мохтарият аркасында гына гамәлгә куелырга мөмкин...* [Камал, б. 325]. Яки мөгаллим Фазлуллин, шулай ук, *иң элек милләт аякка басарга тиеш. Шуннан соң социализм турында уйларбыз*, дип белдерә. Аларга каршы Мохтар авызыннан әйттерелгән сорау (*Ул кысынкылык, ул җәфалар, ул наданлыклар милләт дигән нәрсәнең бөтен катлаулары өлешенә тигез төшкән бәхетсезлекме?* [Камал, б. 326]), милли-дини мәсьәләне «мигрень» дип атау исә капма-каршы як позициясе буларак яңгырый.

Шәхси сюжет сызыклары шулай ук билгесезлектә тәгәлләнә. Большевик Гариф сугыштан Петроградка китеп бара. Газизәнең сугыштан яраланып кайткан ире Төхфәт үлеп китә. Ләкин романның исеме – «Таң атканда» – символик мәгънәгә ия булып, киләчәкнең якты булачагына ышаныч уята.

Берничә томнан торачак зур эпопеяның беренче китабы итеп уйланылган «Матур туганда» (1937) романы шулай ук Октябрь революциясе нәтиҗәсендә яңа тормыш туу барышын тасвирлый. Ул автобиографик вакыйгаларга – әдипнең Чебенледән килеп йөрүчеләр белән аларда авыл хуҗалыгы коммунасы «Матур»ны төзешүенә нигезләнә. Үрге һәм Түбән Чебенле авыллары арасындагы утар да Ш. Камал булышлыгы белән төзелү, бу яңа авылга «Дала утлары» дигән исем кушуның әдип тәкъдиме булуы да мәгълүм.

Роман сыйнфый көрәш каршылыгына корылган. Әсәр башланганда коммуна оештырып йөрүче Мостафа белән Каюм, шәһәргә

килеп, профсоюз хезмәткәре Әхмәтне дә шушы эшкә тарталар. Әхмәт ярдәме белән Садыйк байның водокачкасын коммунага алалар. Аның астына байның алтыннары күмелгән булып, язучы укучысын мавыктыргыч һәм кешеләр психологиясен (саран Садыйк бай, бер холмогор токымлы сыер хакына байга акчаларын кайтарырга вәгъдә биргән, әмма барыбер коммунарларга серне чишкән дача каравылчысы Галләметдин һ.б.) ачарга ярдәм иткән күренешләр белән иҗтимагый-сәяси вакыйгалар эченә алып кереп китә. Күмәк хезмәт, матур киләчәккә ышаныч берләштергән хезмәтчәннәрнең үзгәрүен күзәтеп барып, язучы роман исеменә чыгарган «матур» – коммуна гына түгел, бәлки дуслык, хезмәткә мөнәсәбәт, үзара ярдәмләшү, мәхәббәт һәм тигезлеккә нигезләнгән гаилә дә булып аңлашыла.

Дингә каршы көрәш, аерым сызык булып, роман буенча сузыла. Кулаклар, байлар, куштаннар – искелек калдыклары, көлке объектлары кебек сурәтләнә. Партияне һәм яңа тормыш төзү яклыларны аларга каршы куеп, язучы геройларын да идеологик яссылыктан торып иҗат итә. Шул ук вакытта бу чор тормыш-көнкүрешен бик яхшы белеп, детальләрдә, көндәлек гадәти һәм заман алып килгән көтелмәгән күренешләрдә холык-фигыльләрне ача барып, язучы укылышлы, мавыктыргыч, татар әдәбияты өчен яңа бер текст тудыра. Романның тел-стиле дә әдипнең хикәяләрендәгедән үзгә: бередәге ачык, гади, халыкчан хикәяләү, үзара сөйләшүләрнең муллыгы татар прозасында социалистик реализмның урнашуына өлге булып хезмәт итәчәк әле.

Язучының совет чоры иҗаты – татар әдәбиятында социалистик реализм методын урнаштырган үрнәк иҗатларның берсе. Ш. Камал кебек сүз остасының бу юнәлештә эшчәнлеге татар әдәбиятында, идеологик таләпләргә буйсынган хәлдә, гади кешенең тормыш-көнитешен һәм уй-хыялларын, шатлык-гамьнәрен барлык нечкәлекләре белән тасвирлау рәвешен ныгыта.

Әйтик, «Авыл матур уйлый» хикәясенең икенче өлеше буларак иҗат ителгән «Җыр тавышы ишетелгәндә» (1926), тышкы яктан караганда, татар дөньясына инкыйлаб алып килгән үзгәрешләрне үзәккә куя кебек. Әмма аны укыганда әдип каләм бөтенләй үзгә яссылыкка алып китә: яңа тормыш төзүгә ышаныч ике гаиләнең – Фәсхетдин белән Хәйбулла, Гайниҗамал белән Гайшәнең – аралашу-сөйләшүләре, үзара мөнәсәбәтләре аша калкулана, бер үк вакытта әдип гади кешеләр көнкүрешенең, кичереш-омтылышларының, үзара ярдәмләшүнең матурлыгын беренче планга чыгара.

1939–1940 елларда «Совет әдәбияты» журналында әдипнең «Ныклы адымнар» исемле яңа романы («Матур туганда»ның дәвамы) басыла башлый. Ләкин әсәр тәмамланмый кала.

Шәриф Камал – драматург

Ш. Камал драматургия өлкәсендә каләм сыный: «Хаҗи әфәнде өйләнә» (1915) комедиясе, язылуга, сәхнәгә менә («Сәйяр» труппасы сәхнәләштерә) һәм шушы Ш. Камалны, прозадагы кебек үк, кеше

характерларын тирәннән тасвирлавы белән, классик драматург итеп таныта. Әсәр татар дөньясындагы тискәре бер күренешне көлеп туймаслык хәлгә әйләндерә: яшь мөгаллимә кызны алырга йөргән 70 яшьлек карт үзенең хатынына кабат «өйләнеп» куя! Хатын-кызлар хаҗины акылга утыртып, көлкегә калдырырлык зиһенле, хәйләкәр булып чыга. Шул рәвешле, комедиядә Юныс хаҗины тәнкыйтьләү генә түгел, татар җәмгыятенең мондыйлар белән көрәшә алу көче дә күрсәтелә.

1928–1934 еллар арасында Шәриф Камал драма төренә игътибарын кабат юнәлтә. Бу чорда аның бер-бер артлы «Ут» (1928), «Козгыннар оясында» (1929), «Таулар» (1931), «Томан арты» («Габбас Галин», 1934; үзгәртелгән варианты «Карчыга») исемле әсәрләре языла һәм Татар дәүләт академия театрында уңыш белән бара. «Сафура» пьесасы төгәлләнмичә кала.

Совет дәвере драма әсәрләре идеологик таләпләргә җавап бирерлек итеп эшләнгәннәр. Әйтик, «Ут» драмасында сурәтләнгән вакыйгалар НЭП чорында байларның кабат үз позицияләрен яулап алу омтылышын сурәтли. Аның герое – трест җитәкчесе Рәүф элекке миллионер кызы Галиягә өйләнә. Хатынының туган-тумачасын эшкә урнаштыра, болар исә советка каршы эш алып баралар. Моны белгән ир хатынын буып үтерә. Тарихи вакыйгаларны күрсәтү ягыннан кызык булса да, драманың ясалма каршылыгы тамашачыны ышандырмый.

«Таулар» драмасында бер завод эчендә югары урыннарга оялаган дошманнарның уртак эшкә аяк чалулары үзәккә куела. Бу әсәрләрдәге төп геройлар шәхси позицияләре ачык күренеп тормаган, үз фикерләрен якларга көчләре җитмәгән йомшак характерлар булып күренәләр.

Алардан аермалы буларак, «Томан арты» драмасындагы яшь инженер-химик Габбас Галин, чын мәгънәсендә, яңа заманның көчле шәхесе итеп сурәтләнә. Аның белән тире эшкәртү заводының сәүдә вәкиле Зөфәр Талипов арасындагы каршылык та һәм иҗтимагый, һәм хезмәт, һәм гаилә яссылыкларында кабатлана. Шуның белән әсәр әдәбият-сәнгать мәйданында уңыш казана.

Тәмамланмаган «Төеннәр» (1928) комедиясе Ш. Камалның «Хаҗи әфәнде өйләнә»сен хәтерләтә. Монда инде әхлаксыз типлар бирәү генә түгел. Баласын чит бер карчыкка ташлап кияүгә чыккан Рәйхан һәм аның бу хәлләрдән хәбәрдар этисе мәзин Фазлулла да, шулай ук башка хатыннан баласы барлыгын хатыны Рәйханга әйтмәгән Галиәкбәр дә, Рәйхан кызының коммунист этисе дә, мондыйлардан акча суыручы Хөбби карчык та – бар да язучының көлкеле каләм очына эләгәләр. Алдап һәм алданып яшәүче геройларының үз-үзләрен тотышларын, үзара мөнәсәбәтләрен зур осталык белән тасвирлаган драматург, асылда, бу җәмгыятьтә (совет җәмгыятендә!) аларга каршы куярлык уңай геройлар да тапмый. Күрәсең, шушы үзенчәлек әсәрнең 1928 елда – совет идеологиясе ныгыган бер вакытта язылып бетмичә калуына китергәндер.

Публицистик иҗаты

Ш. Камал публицистика өлкәсендә дә актив эшли. XX гасыр башының әһәмиятле мәсьәләләреннән, татар халкының хәле һәм киләчәге (Әфгале милләтә бер имкян // Нур. 1905, 2 сентябрь), белем бирү системасын үзгәртеп кору (Мәктәп вә китаплар тирәсендә // Вакыт. 1910, № 678), татар җәмгыятендә хатын-кызларга караш (Хатын-кыз мәктүпләре // Вакыт. 1910, № 653) шикелле көн кадагына суккан язмалары белән еш чыгыш ясый. Аның публицистик иҗаты Бөек Ватан сугышы чорында аеруча активлаша, тирән патриотик рух белән сугарыла.

Әдипнең XX йөз башы публицистикасы – прозасы белән бер дулкында иҗат ителүе аермачык күренә. Уртак темалар һәм мотивлар, үз заманы геройларын, ситуацияләрен ачык тергезүләре ягыннан публицистик язмалар үзләре нәсер, хикәяләргә охшап китәләр. Әйтик, фельетон жанрында иҗат ителгән «Нидер җитми иде» (1910) язмасы милләт өчен көрәш мәйданына килгән типларның берсе – демократик үзгәрешләр дулкынында кичәге мулладан, Истанбулда укып кайтып, газета-журналлар нашире һәм редакторы булып киткән, бу эштән бары тик баюны гына көткән Нәгыймнең, хыяллары барып чыкмагач, гаиләсеннән китеп, яңа бер шөгыль табуын, җырчыга әверелүен аның хатыны – бай кызы Зөбәйдә кичерешләре аша тасвирлый.

Зөбәйдәне *укымышлы гына бер яшь шәкерткә, бер хәзрәт баласына кияүгә* бирәләр. Бераз вакыт узгач, хатын хәләленең укымышлылыгына шикләнеп карый башлый: *...хәзердә аның кияве элек уйлаганча зирәк, укымышлы, серле... булмаенча, бәлки үзенең туганы төсле садәдил, серсез, хәтта ахмак кына бер малай булып күренә башлады* [Шәриф Камал, б. 46].

Иренең иҗтимагый мәйданда күренә башлавы – чит илдә йөреп кайтуы, газеталар-журналлар ачып җибәрүе яшь хатында иренә карата ихтирам хисе дә кузгатып-кузгатып куя. Әмма акыллы һәм көчле булып күренергә теләгән ирнең авырлыклар белән очрашуы аны кабат чарасызлыкка төшерә. Болар хакында беренче заттан сөйләү язучыга ачыктан-ачык көлү аша түгел, бәлки Зөбәйдә икеләнүләренә яшеренгән нечкә ирония ярдәмендә XX йөз башында Нәгыйм кебек буш, әмма бүтән рольдә күренергә теләгән яшьләрнең игътибар үзәгенә чыгуын, аларны яңарыш дулкыны сыртына күтәргән вазгыятьне тәнкыйтьләргә ярдәм итә.

«Кызыл кафтанлы» (1910) фельетоны да дөнья әдәбиятында билгеле диалогны (шайтанның кешене аздыруы) татар җәмгыятенә күчерә: заман герое Нафигъның милләт, әдәбият, матбугат кебек сүзләр белән авыз корытмаска чакырган, программаларында дин-шәригать белән чикләнергә кушкан шайтан белән сөйләшүен үзәккә куеп язылган. Шайтанның: *Син менә, гүя үз эшләрең генә җитмәгәндә, «халык эше, җәмәгать файдасы, милләт мәнфәгате» дигән булып юкны бушка тутырып йөргән буласың ич! Хәлбуки, үз эшләреңне бер дә рәтләп йөртмисең; Ә минем эшләр бар... мин дә халык эше*

артыннан йөрим, ләкин сезнең кебек түгел, мин башка тыкрыктан һәм дә тәмам икенче юл белән йөрим! [Шәриф Камал, б. 51–52] – дигән сүзләре, бу үзгә тыкрыкның – шәригатькә өндәү икәнлеген әйтүе билгесез затның тормыш позициясе булып та, геройның эчке җан авазы кебек тә аңлашыла ала. Шуңа күрә текстны татар дөньясындагы җәдит-кадим бәхәсе дип тә, алдынгы фикернең һәрвакыт каршылыкка, мәкергә очравы кебек тә, бу чордагы алдынгы карашлы яшьләрнең дә күңелендә ике төрле фикернең – яңалыкка омтылышның һәм традицияләрне саклау мөһимлегенең – бәхәсләшүен тасвирлау буларак та укырга мөмкин.

Гомумән алганда, Ш. Камал публицистикасы XX йөз башының иң үткен мәсьәләләрен күтәрә, әмма һәрвакыт диярлек көлке алымнарына мөрәҗәгать итә. Әйтик, «Хатын-кыз мәктүпләре» (1910) фельетоны татар хатын-кызларының иҗтимагый-мәдәни тормыштагы һәм гаиләдәге хәле яхшы якка үзгәрүне күзәтү белән башлана. Моңа дәлил итеп, әдип вакытлы матбугат битләрендә басылып чыккан хатын-кызлар язган хатларга күзәтү ясый. Аның карашынча, хатын-кызларның хатларда үз хәлләреннән зарлануы, ирек, хокуклар, белем алу өчен шартлар таләп итүе – заман күренеше, табигый барыш. Ш. Камал моның заман алып килгән уңай үзгәрешләрнең иң әһәмиятлеләреннән булуын ассызыклый. Шул ук вакытта текстның ахырында көтелмәгән борылыш ясала: татар ирләренең дә хокуклары киселгән булу, шуңа күрә хатын-кызлар таләп иткән күп кенә шартларның татар ир-атларына да тудырылмавы бу юнәлештәге алгарышны туктаткан фактор буларак нечкә көлү белән искәртеп үтелә. *Фатыйма ханымнар сорасыннар иде, безнең үзебезгә, ирләргә (дарелфөнүнләрне инде әйтмисең дә) ничә генә данә мөкәммәл урта тәрбия бирерлек урыннарыбыз бар? Ул вакыт без аларга шуннан соң җавап бирер идек. Әлбәттә, оят булса да, тугрысын сөйләр идек...* [Шәриф Камал, б. 59], – дип, әдип хатын-кыз мәсьәләсенең уртак милли мәсьәләнең аерылгысыз бер өлеше генә булуына игътибар юнәлтә. Аның бу фикере татар вакытлы матбугатын тутырган, хатын-кызларга ирек даулаган язмалар фонында үзенчәлекле караш булып яңгырый.

Ирония әдипнең кайбер язмаларында ачы сатирага әйләнеп китә. Бозык имам-муллаларны фаш иткән «Хикәядән бер баб» (1910) фельетоны, заман күренеше – күпләп мәйданга чыккан ярдәм җәмгыятьләренең эш урынына буш сүзләр сөйләп вакыт уздыруыннан көлгән «Шатланырлык байтак эшләребездән бере» (1912) – шундыйлардан.

Әдипнең иң кызыклы публицистик текстлары чит битлек киеп яшәргә омтылган, башкалар карашында алдынгырак, гыйлемлерәк, халык гамен кайгыртучы булып күренергә теләгән заман геройларының тулы бер галереясын тудыра. Әйтик, «Мәктәпләр хакындагы мәктүпләрдән» (1911) язмасы мәктәп кайгырткан булып, буш мәкаләләр язучылардан көлүгә корылган. Текстта аерым газеталарда нәшер ителгән язмалар һәм аларның авторлары (Җамалетдин Мөэминбаев,

Г. Шәрифи шикелле) телгә алыну аны вакытлы матбугатка күзәтү язмасына әйләндерә. «Минем таныш» (1913) – ихлас мөселман, сәясәтче булып кыланган геройның, асылда, гап-гади бер исерекбаш булуын фаш итә. Яки «Булган вә булмаган эшләр» (1913) язмасының герое таз Вәли, мөгаллим урынына солдатка китәм, миңа бөтен халык, мәгърифәт таратучы гыйлем иясен саклап калган өчен, рәхмәтле булачак, хисләрен кире каккан Гөлбану үзе үк көтәргә вәгъдә бирәчәк, мин геройга әйләнәчәкмен дип, хыялларга бата. Текст ахырында Вәлинең үз урынында калуы, аның бу күзаллаулары – хыял гына икәнлек, мөгаллимне сугышка алып китүләре мәгълүм була. Мондый язмаларда әйтерсең лә Ш. Камал XX йөз башы татар дөньясының бер күренешен – күңелләрендә үз халкына хезмәт итү, изге эшләр башкару омтылышы янган, әмма моны тормышка ашыру өчен белеме һәм әзерлеге җитмәгән «сәер геройлар», аларның эчке бушлыкны ясалма битлек белән капларга теләвен калкуландыра, шундый типлар аша заман образын хасил итә.

Мондый геройлар Ш. Камалның 1910–1913 елларда язылган, татар җәмгыятендәге аерым күренешләр, характерлар, ситуацияләр хакында уйланырга мәҗбүр иткән юмористик һәм сатирик хикәяләрендә дә күп. Сыра эчеп, үз гомере өчен борчылудан башканы белмәгән Гайнетдин бай («Холера вакытында», 1910), мөгаллимдә үзенә конкурент күреп, әхлакка сыймас адымнар ясый торган икейөзле мулла («Авыл мөгаллиме», 1910), үзенең вазифасын да төшенмәгән депутат («Депутат», 1910) типлары – көлү катыш фаҗигалылык ярдәмендә, публицистик текстлардагы шикелле үк, татар җәмгыятенең кимчелекләрен үзенә күрсәтү максаты белән иҗат ителгәннәр.

Тәнкыйди фикер язучы публицистикасыннан 1917 ел инкыйлабыннан соң да бөтенләй үк китеп бетми. Әйтик, ««Өтер» үз урынында түгел» (1926) язмасы совет чиновникларын халык гамен түгел, бәлки үз мәнфәгатьләрен кайгыртуын тәнкыйтьли. Дөрес, әдип биредә системага сүз әйтми, «бюрократизм» дигән *Совет, хуҗалык аппаратларын зәһәрләүче бу кабахәт авыруның дәһшәт һәм куркынычлыгын аңлау өчен Ленинны укырга һәм көндәлек практик эшләрне шуңар чагыштырып карарга кирәк* [Шәриф Камал, б. 88], дигән сүзләр шул хакта сөйли.

Әмма алга таба әдип публицистикада мондый язу рәвешеннән баш тарта. Тәнкыйть зур романнарда – яшеренеп, эзоп теле белән генә аз-аз белдерелә башлый.

Публицистика мәйданында Ш. Камал күп кенә әдәби тәҗрибәләр уздыра. Әйтик, «Сугыш бәйрәме» (1912) дигән, «Вакыт» газетасында басылган мәкалә, асылда, нәсер жанрына тартым формада иҗат ителгән. Язучы аны 1812 елгы Ватан сугышында җиңүнең 100 еллыгына багышлаган, язмада әлеге җиңүнең Ватаныбызга зур даншөһрәт китерүе дә, туган җирне саклап көрәшүнең намус эше булуы да ассызыклана.

XX йөз башының типлары турында сөйләүне дәвам иткән «Чуар манзара» (1910) әсәре, жанр ягыннан хикәягә якын булса да, шулай ук публицистиклык белән сугарылган.

Дини-суфичыл эчтәлекле «Мигъраҗ» (1912) нәсере М. Гафуриның шушы кимәлдәге «Тәэссорат» (1913) нәсере, Г. Тукайның «Мигъраҗ» (1910) шигыре белән аваздаш. Әдип биредә ислам дине, андагы ышануларның кешеләр күңеленә тәэсире хакында гаять эмоциональ-тәэсирле бер формада бәян итә.

Ш. Камалның «Айлар җыелышы» (1913) – аллегория ярдәмендә татар дөньясындагы көлкегә лаек хәлләрне яктырткан әсәре дә әдәби-публицистик синтез буларак кабул ителә.

Шулай итеп, Ш. Камал – иҗаты XX гасыр башы татар прозасына бик зур йогынты ясаган әдип, аның хикәяләре реалистик яки романтик сурәт тукымасына психологик анализ үтеп керүне тәэмин итә. Аның һәр хикәясе – бер роман дәрәҗәсендә киңәергә, төрлечә укылырга сәләтле дип бәяләгән Г. Сәгъди «Шәриф Камал хикәяләре татар матур әдәбиятында аңарча булмаган яңа бер рәвеш күрсәтәләр. Шул формада хикәя язуны татарда ул иҗат итте» [Сәгъди, б. 147] диюе белән хаклы.

Татар прозасының Шәрыктан килгән форма үзенчәлекләрен: лириклыкны, табигать белән шәхесне янәшәлектә сурәтләүне, кешенең хис-кичерешләрен, омтылышларын, хыялларын, фикер үсеш-үзгәрешен тасвирлау аша тормышка бәя бирүне, символик һәм метафорик сурәт тудыруны, тирәлектәге үзгәрешләрдә кәеф-халәт күчешен тергезүне – үстереп, бу иҗат аларның XX гасыр буе милли әдәбиятта кулланылышын тәэмин итә.

Ш. Камал татар әдәбиятына яңа темалар, милли мәдәният моңа кадәр игътибар итмәгән катлаулар тормышын алып килә. Кеше концепциясе ягыннан – иң авыр сынауны кичү мәлендә сурәтләнгән геройлар шәхес күңеленең чиктән тыш матурлыгын яки түбәнлеген тасвирлап, сискәнергә мәҗбүр итә. Тормыш-көнитеш күренешләре Ш. Камал әсәрләрендә һәрчак яшәеш, кешенең хата-ялгышлары, аларның кеше холкына, киләчәгенә, язмышына тәэсире хакындагы гомумиләштерүләргә алып килерлек итеп сайлана. Мондый тирәнлеккә ирешү өчен психологик анализ, символлар, ишарәләр ярдәмгә килә. Автор идеалны геройларның хыял-өметләрендә генә таба, тормышны исә шул өметләрне җимерүче, иҗтимагый һәм мәдәни чикләүләр белән шәхеснең олы җанын вакларга әзер авырлык, шулай ук сынау кебек аңларга юл күрсәтә. Шушы сынау язучыга кеше җанының, аңының, күңеленең чиктән тыш тирән, фаҗигаларга да, матурлыкка да сизгер, нәзберек, бай булуын тасвирлау мөмкинлеге бирә.

Әдәбият

Әдипләребез: биобиблиографик белешмәлек. 2 томда / төз.: Р.Н. Даутов, Р.Ф. Рахмани. 1 том. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 751 б.

Җамал Вәлиди. Әдәби һәм тарихи-документаль җыентык / төз.: Д. Абдуллина, Җ. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2010. 624 б.

Камал Ш. Сайланма әсәрләр. Казан: Таткнигоиздат, 1954. 381 б.

Нигъмәти Г. Сайланма әсәрләр / төз. Җ. Нигъмәтуллина, Ә. Мәүлиханов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1958. 280 б.

Сәгъди Г. Татар әдәбияты тарихы. Дәреслек-кулланма. Казан: Татгиз, 1926. 300 б.

Татар әдәбияты тарихы: Алты томда. Т. 3: XX йөз башы. Казан: Татар. кит. нәшр, 1986. 598 б.

Хөсәен Барган. Идел-Урал язучысы Шәриф Камалга Халит Зыя Ушаклыгөлнең йогынтысы / төрекчәдән Р. Сәфәров тәрҗ. // Казан утлары. 2024. № 2. Б. 173–180.

Шәриф Камал. Фәнни-популяр җыентык / төз. : Шәйхин А.Р., Җиһангирова Г.Р. Казан : Җыен, 2023. 416 б.

Заһидуллина Дания Фатих кызы,
филология фәннәре докторы, профессор,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының әдәбият бүлеге
баш гыйльми хезмәткәре